

Балуш Т.В., Иватович-Бабич В.Т. (Минск)

Концепт “белорусы” в белорусском художественном тексте XX века

Особое место в концептосфере белорусского языка, как и любого другого, занимает концептуальный знак *народ*, который, безусловно, является доминантным концептом и заслуживает изучения. Вопрос самоопределения, самоидентификации поднимался не только в трудах белорусских философов, социологов, культурологов. К концептуализации *белорусов* неоднократно обращались белорусские писатели и поэты.

Янка Купала, тексты произведений которого являются прецедентными для белорусского народа, одним из первых в этот языковой знак вложил концептуальное значение.

Все творчество Янки Купалы свидетельствует о том, что поэт любил свой народ, но любил не слепо, любил, не идеализируя его, а видя все недостатки и призывая от них избавиться, как хорошая и заботливая мать, пытается воспитать в нем лучшие качества. В своих произведениях Янка Купала, как позже это будет делать другой белорусский поэт и прозаик Владимир Короткевич, призывал белорусов оглянуться на свое славное прошлое, обращал к исторической памяти народа. Поэта как истинного патриота беспокоило то, что народ утратил свою независимость, свободу, добытую прадедами, утратил свои корни: *Упаў народ. / Змарнеў народ, забыўся, / Як бацькаўшчыну яг яго завуць; / Як падарожны без пуцця, знябыўся, / Як сірата, якой ідзе заснуць* [5: Свайму народу, с. 164].

Концептуальный анализ поэзии Янки Купалы позволил выделить следующие позиции в профиле концепта *белорусы*:

- белорусы – народ трудолюбивый: *Праца сілу дала* [5: Я мужык беларус, с. 289]; *Бо з працы хлеб я здабываю; / Працую, як той вол рабочы* [5: Мужык, с. 3]; *Затрымаю заду, / Цёмны бор навалю, / А як з сошкай пайду, – / Увесь свет накараю* [5: 3 песень беларускага мужыка, с. 43];
- белорусы – народ сочувствующий, «з душой і сэрцам»: *О, я знаю, сэрца маеш, бо па свінцы нават плачаш* [5: Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні..., с. 32];
- белорусы – народ безмолвствующий: *Сотні лет, непрыцелем-братам прыбітая, / Зарастаючы зеллем чужым, як лазой сенажаць, / Ты ляжала, няпамяці пылам пакрытая, / А народ твой быў змушан маўчаць і табой пагарджаць* [5: Беларужчына, с. 293];
- белорусы – народ спящий, инертный, бездействующий: *А вы, адродкі Белай Русі, / Спице, як быццам кат засек* [5: Там, с. 11]; *До спаць! / Паўстаньце! / Гэй, прасніся, беларусе?* [5: Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні..., с. 32];
- белорусы – народ без имени: *Народ змарнеўшы таго краю / Свайго нат імені не знаў* [5: Прарок, с. 130]; *Змарнеў народ, забыўся, / Як бацькаўшчыну, як яго завуць* [5: Свайму народу, с. 164];

- белорусы – народ без языка: *А што мовой пагарджаем, Дык мы гэтага не бачым* [5: *Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні...*, с. 32]. А народ – это прежде всего язык. «Согласно европейской традиции, среди черт, определяющих национальную общность, язык находится на первом месте» [6, с. 8]. Понятия языка и этноса в некоторых традициях, прежде всего в древнеславянской, объединялись одним словом «язык». Подтверждение этому мы находим и у Янки Купалы: *У твой ланцуг былі, о Русь, / Уплецены з усіх бакоў Украіна, Польшча, Беларусь / І сотня іншых «языкоў»* [5: *Акоў паломаных жандар (На палеміку ў «Савецкай Беларусі» аб беларускай мове, с. 341)]. О языке как об одной из основных отличительных черт народа писал еще Ф.Богушевич в своем предисловии к сборнику «Дудка беларуская» (1891): «Шмат было такіх народаў, што страцілі найперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замерлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі! Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы» [1, с. 17];*
- белорусы – народ-«паязджане», падарожныя, шрыты: *У бездарожжа, у беспрыстанне / Едуць, едуць паязджане* [5: *Паязджане, с. 331]; *Мы дома – як не дома* [5: *Цару неба й зямлі, с. 133]; *Бог бадзяцца кінуў на бязмерным свеце* [5: *Цару неба й зямлі, с. 133];***
- белорусы – народ «тутэйшы»: *пасивный, смирившийся, безразличный: *Вось так ні то жыву і не жыву, / Світ, што бачу, не веру вачам, / Што чую – не бяру ў галаву, / І што я знаю – ужо не знаю сам. / Спаўняючы, што трэба, а што не, / Сяк-так мой цягэецца на свеце век, / А як памру, то буду спаць, як пан, / І сніць, што я тутэйшы чалавек* [5: *Тутэйшы, с. 490];**
- белорусы – народ, выбравший свою судьбу сам: *Самі мы вінаваты ў нашай долі праклятай, / Ужым, што век мы бядуем ды плачам. / Глянь, во англік ці немец – / Яны ўсё умеюць скеміць. / Ім і шчасце і радасць пакорны; / Мы ляжым, як мясзвёжкі, / Як гнілыя калодкі, / І нас топча, хто болей правоны; / Спім сабе, ані дбаем, / Палягчэння чакаем, быццам з неба нам зваліцца тое*. [5: *Шчасце, с. 2].*

Пытаясь «разбудить» посредством художественного слова национальное самосознание, поэт писал: *Паўстань, народ! / Прачніся, беларусе: / Зірні на Бацькаўшчыну, на сябе! / ...Сваю магутнасць пакажы ты свету, / Свой край, сябе ў пашане мець прымусь* [5: *Свайму народу, с. 164]; *Гэй, прачніся, беларусе!* [5: *Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні...*, с. 32].*

Янка Купала призывал «пакрыўджаны» белорусский народ «людзьмі звацца»: *Эх, пакіньце крыўдамі карміцца, – / Кожны народ сам сабе пан; / І беларус можа змясціцца / У сям'і нялічанай славян!* [5: *Ворагам Беларушчыны, с. 21].*

Концептуализация белорусов в поэтических произведениях Якуба Коласа во многом схожа с купаловской, поскольку оба поэта жили в одну историческую эпоху. Можно выделить следующие позиции в профиле исследуемого концепта:

- белорусы – народ трудолюбивый: *З Новым годам, з шчасцем новым! / Дай жа Божэ, гэты год / Как успомніў шчырым словам / Працавіты ўвесь народ!* [4: На Новы год, с. 152];
- белорусы – народ бедный, темный, забитый, необразованный: *Брат маркотны, брат мой бедны! / Гоняць нас, на нас плююць; Дзе ні пойдзеш – мы чужыя, Мала нас дзе, брат, паймуць* [4: Згнанніку, с. 159]; *Не бядуі, што цяжка стала, / Жыць у вечнай цемнаце, / Што нас доля вечна гнала, / Што жывём у беднаце* [4: Не бядуі!, с. 158]; *Белорус ты, белорус! / Ты смешон і жалок. / Ты забитый, бедный, трус, / Вышел из-под палок* [4: Белоруссия, с. 376-377]; *Наша поле кепска родзіць, / Бедна тут жыве народ, / У гразі жыве ён, ходзіць, / А працуе – льецца пот* [4: Наш родны край, с. 168]; *О, мой братка родны! Ой, мужык ты бедны! / Усё жыццё галодны, / Худы, чорны, бледны* [4: Пахаванне, с. 190]; *Знаць, гора-нядоля / Тут след пакідае... / І бедныя людзі / Тут ездзяць і ходзяць, / А шчасця і долі ніяк не знаходзяць* [4: Дарога, с. 248]; *Той жа нораў свой сярдзіты / Ці за лямач жару... / Гэта – цёмны люд, забіты, / Беднаты ахвяра* [4: Катаржнікі, с. 258]; *Будзеш ты чытаць нам, / Цёмнікам, няўмекам, / Што у кнігах пішуць, / Што мы ў свеце значым, / Бо мы самі цёмны, / Свету мы не бачым* [4: У школку, с. 261]; *Бедны мы і цёмны, / Ходзім слепакамі, / Судзімся і б'ёмся / З роднымі братамі. / Папіхалі намі, / Гналі, як жывёлу, / Змардаваных, босых, / Неакрытых, голых* [4: Цемра, с. 286]; *Бедната відаць усюды: / І ў адзежы і ў грашах; Людзі нейкія маруды; На ліце відзён іх страх. / Мужык цёмны: ён не знае, / Не умее ён чытаць, / Яго ўсякі абдувае, / А яму усе маўчаць* [4: Мужык, с. 261];
- белорусы – народ безразличный, инертный, дремлющий: *Выйдзем разам да работы, / Дружна спянем, як сцяна, / І прачнецца ад дрымоты / З намі наша старана!* [4: Беларусам, с. 149]
- белорусы – народ несчастный, обездоленный, без судьбы: *Многа вынес народ гора / Многа горкіх слёз праліў, / Как сабраць іх, было б мора, / Ўсіх паноў бы папаліў* [4: Даўнейшае, с. 371]; *Нашы слёзы незлічоны, / З нас крываваы льецца пот... / Люд забіты, люд хрышчоны. / Абяздолены народ!..* [4: Наша доля, с. 164]; *Ці за грэх закліты / Я не маю долі, / Як забыты колас / На мужыцкім полі?* [4: Пытанне, с. 163]; *Не жыву, а гнію, / Прападаю, як мыш... / Глянь на долю маю, / Глянь на цяжкі мой крыж!* [4: Пытанне, с. 206]; *Чуў ты смутак горкай долі / Свайго сына-мужыка, / Чуў не раз у чыстым полі / Плач і слёзы бедака* [4: Нёман, с. 170];
- белорусы – народ безликий, подневольный, голодный: *Засадзілі ў клетку, / Волю адабралі, / Вобраз чалавечы / Ў гразь яны ўтапталі* [4: Горкая доля, с. 277]; *Асмеяны, аблаяны, / Гразёю мы замазаны. / Багатымі мы скрыўджаны, / Няволяю мы звязаны* [4: Наша возьме, с. 162]; *За народ, што пад ярмом / Шыю гне і спіну. / Што кляне лёс ціхачом / Кожную часіну* [4: У няволі, с. 230]; *В лаптях ходишь ты [белорус] всегда, / С хлебом ешь мякину, / Ты не весел никогда, / Гнешь пред «паном» спину* [4: Белоруссия, с. 377]; *За*

народ, што пад ярмом / Шыю гне і спіну, / Што кляне лёс ціхачом / Кожную часіну [4: У няволі, с. 230].

Несмотра на свою забітоць, убогоць і неабразованнасьць, «колосовскі» беларус настроен оптымістычна: он веріць у лепшае будучае: *Адно мы добра ведаем: / Хоць вечна мы блукаемся, / А ўсё ж такі, хоць некалі, / А праўды дапытаемся* [4: Наша возьме, с. 163], яму свойснае пачуцьцё сапраўднага годнасьці: *Я – мужык, я гонар маю, / Гнуся, але да пары. / Я маўчу, маўчу, трываю, / Але сора завукаю: “Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!”* [4: Мужык, с. 275].

Абращэньне да тэкстаў паэтычных прадэцаў Ларысы Гэніуш паказала, што паняцьці «беларусы», «народ» для яе таксама канцэптуальна значымы. Яна любіла свой родны край, многіхстрадальны народ; мысьлі і пачуцьця паэтэсы прадстаўлены абострана, паськолькі ролю судыбы яна была вынуждэна жыць вдалі ад родны, на чужыне, што во многім і абьясьняе асабнасьці яе канцэптуалізацыі.

Профіль ісьледуемага канцэпта ў творчэсьці Л. Гэніуш можа быць прадстаўлены наступным абразам:

- беларусы – патрыоты, зашчытнікі свайго роднаго зямлі: *Пад горды сцяг збіраліся дружыны / грудзямі-муром ворага спаткаць, / нашчадкамі імя слаўнае пакінуць / ды родных пушчу недругам не даць* [2: Дзяды, с. 10];
- беларусы – страждучы народ: *Так балюча і гэтак даўно / стогне любы народ ў паняверцы...* [2: Родная мова, с. 37];
- беларусы – людзі, стрэмаюцца абресьці свабоду: *Ўжо даволі нам стагоддзі / адну горыч трыце! / Боль і гора сваё годзе / ў Нёмане тапіць! / Ўстанем, крыўды нагрэзім, / запыём мы аб свабодзе, / станем вольна жыць!* [2: Ўжо даволі, с. 21]; *Воля – не тое, што рукі развяжуць, / зменяць на большую клетку малую. / Воля – не тое, што / «вольны ты» – скажуць. / Воля – то воля, якую адчую* [2: Воля – не тое, што рукі развяжуць..., с. 40];
- беларусы – стважны і сільны народ: *Як дуб магутны, адважны, як зверы, / адужалі ў лясах суровае жыцьцё* [2: Дзяды, с. 9]; *Мы, як зубры, / мы ў сябе дома, / тутэйшыя, што ад вякоў жывуць. / Мы, як дубы, нас можна знішчыць грамам, / але з зямлі нас роднай / не скрануць...* [2: Мы, як зубры..., с. 276].
- беларусы – трудолюбивы народ: *Між палеткаў, ўсхваляваных жытам, / сёлы ў зелены тонуць вясной; / вокал людзі жывуць працавітай, / як адною, вялікай сям’ёй* [2: Майму сыночку, с. 55]; *Як нашы пчалы, гэтак працавітыя, / нібы мурашкі, дружныя з сабой* [2: Вырай малады, с. 203].

Іспокон векаў вядучы аседлы абраз жыцьця і абрабатуемыя зямлю, беларусы ў прадстаўленьні Л. Гэніуш прайшлі ад зямлі, ад косы: *Мы ад зямлі – складаныя і простыя / і шчодрыя такія ж, як яна... З зямелькі ворнае, / з сьлёзі і поту мы, / так пакахаўшыя касу і серп* [2: Вырай малады, с. 203]; *Беларусы ад касы. / З асялком у кішэні кожны. / Пахінаюцца каласы / з*

налітым зернем на пожню... [2: Беларусы, с. 148]. С косою шел белорусский народ защищать родную землю: *Дарогамі да світання хлопцы з косамі йшлі ў лясы, / на бунт ішлі, на паўстанне. / Вашчыла іх вёў, Кастусь. / Звінелі ў паходах косы. / Адраджалася Беларусь / пад звон іх рашучы і востры* [2: Беларусы, с. 148].

Концептуализация белорусов в произведениях В. Короткевича несколько отличается от ранее представленных. У В. Короткевича белорусский народ характеризуется:

- трудолюбием, постоянной тягой к труду, выносливостью: *Праявы знешняй сілы, якая ўразіць на хвіліну ды і звяне, замяняе тут вынослівасць, жылаватасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць...* [3, с. 55]; *Зямляк наш вызначаецца любоўю да працы. Я нават сказаў бы: валавой упартасцю ў ёй* [3, с. 63];
- упрямством: *Барацьба беларусаў з прыроднымі умовамі сфарміравала ў іх упартасць ва ўсім* [3, с. 62];
- кровной связью, неразделенностью с землей: отношения белорусов к земле отличаются *кранальнай сваяцкай, кроўнай любоўю да зямлі* [3, с. 68];
- загадочностью, противоречивостью характера: *Што гэта за чалавек – беларус? Што гэта за народ? Адказаць на гэта пытанне дужа цяжка. Ёсць сярод беларусаў мяшчане і падзвіжнікі, лідары і працаўнікі, дурні і мудрацы. І кожны паступае адпаведна свайму характару...* [3, с. 64];
- чувством юмора, способностью шутить в любых ситуациях: *Згарэла праца за цэлы год. Гаспадар бядуе: ой і пагарэў ты, Яхім! Войі пагарэў жа – і раптам: – Але ж затое і мыцэй ляснула!..* [3, с. 37].
- гостеприимством: *...што прыедзе да нас, адзначаюць як адну з галоўных рыс — гасціннасць, часту досыць цяжкую для гасця* [3, с. 68]; *...і цяпер у нас рэдка знойдзеца хата, у якой не паставілі б рубам апошняга рубля, калі ў хаце гасць* [3, с. 69];
- щедростью, которая проявляется не только в отношении к гостю, но и в своеобразной речи: *тыповага беларуса... лёгка пазнаць па асаблівай будове сказа, па тым, што, колькі паветра патрабавана ў лёгкія, столькі і аддадзена, шчодра, да апошняга...* [3, с. 64]; *беларус нават з лішнімі словамі вымаўляе сказы, каб мелодыя іх была завершана. Ён не скажа: «Чым гэта скончыцца?», а скажа: «Дык чым, мо ўжо вы мне скажаце, скончыцца гэта — а, мо скажаце вы?...»* [3, с. 64].

Такая концептуализация не случайна. По мнению белорусского поэта Геннадия Буравкина, «Короткевич был чистым, возвышенным романтиком, который очень любил свою землю и свой народ... Короткевич в своем народе хотел видеть лучшее, и народ давал ему на это право» [7, с. 12]. Сам же Г. Буравкин охарактеризовал белорусский народ следующим образом: «Мне кажется, в национальном характере белорусов заложен парадокс, когда лучшие качества порой трансформируются в худшие... У нас непростая

история, и в том, что она такая, сыграл свою роль и национальный характер» [7, с. 12].

Таким образом, исследование фрагмента белорусской художественной картины мира позволило выявить сходства в концептуализации *белорусов* и определить индивидуально-авторские особенности восприятия.

Литература

1. Багушэвіч, Ф. Творы : вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 308 с.
2. Геніюш, Л. Белы сон : вершы і паэмы / Л. Геніюш уклад. і прадм. Б.І. Сачанкі. – Мінск. : Маст. літ., 1990. – 351 с.
3. Караткевіч, У. Зямля пад белымі крыламі / У. Караткевіч. – Мінск : Юнацтва, 1995. – 368 с.
4. Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 1-4. – Т. 1.
5. Купала, Я. Вершы / Я. Купала. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 270 с.
6. Носович, Я.-Ф. Национально-языковое самосознание и права человека / Я.Ф. Носович // Национально-культурный компонент в тексте и языке: материалы II Междунар. науч. конф. Минск, 7 – 9 апр. 1999 г.: в 3 ч. / БГУ, МАПРЯЛ ; редкол.: С.М. Прохорова (отв. ред.) [и др.]. – Минск , 1999. – Ч. 1. – С. 7–12.
7. Черкасова, В. В национальном характере белорусов заложен парадокс / В. Черкасова // Белорусская деловая газета. – 12 марта 1999. – № 5. – С. 12.